

που Hume ή τύπου Berkeley (64) του Wittgenstein ή για τή *συμπάθειά* του προς τόν σολιμισμό (142), όσο και για κάποιαν 'εικόνα πού ό Wittgenstein έχει για τή γλώσσα' ή για κάποια *θεωρία* του περί ταυτότητας (identity), ή όποια δέν είναι *πλήρης* (145), θά άρκέσουν σέ πολλούς άπό τούς επιφανέστερους έρευνητές του έργου του αδστριακού φιλόσοφου, για νά συγκαταλέξουν τόν Kripke μεταξύ εκείνων πού βλέπουν τή φιλοσοφία του Wittgenstein *άπό λάθος γωνία*. Κρίνοντας άπό τήν προηγούμενη συγγραφική δράση του Kripke, τολμῶ νά πῶ ότι τό αντίθετο θά ήταν παράδοξο. 'Αλλά ό συγγραφέας του *Naming and Necessity* έχει άπόλυτη συνείδηση τών στόχων του· γι' αυτό τονίζει ότι «δέ θάπρεπε νά νομισθεί πώς τό βιβλίο αυτό προβάλλει είτε τό έπιχείρημα του Wittgenstein είτε τό έπιχείρημα του Kripke· αλλά μάλλον τό έπιχείρημα του Wittgenstein, έτσι όπως ό Kripke τό συνέλαβε, έτσι όπως σ' εκείνον δημιούργησε ένα πρόβλημα» (5).

Μ' άλλα λόγια τό βιβλίο θά μπορούσε νά επιγράφεται *Kripke's Wittgenstein*. (Και σ' αυτό θάταν άστοχο ν' άντιτείνει κανείς ότι «τελικά κάθε έρμηνεία είναι υποκειμενική» —έννοώντας πώς δέν έχουμε δικαίωμα νά κάνουμε αξιολόγηση— γιατί αυτό θά έθετε έν άμφιβόλω τό άναμφίβολο δικαίωμά μας νά μιλάμε για κακή ή για καλή *έρμηνεία* του έργου ενός φιλοσόφου).

Είναι σίγουρο πώς τό βιβλίο θά έχει περισσότερους άπολογητές άνάμεσα στους θιασῶτες του Kripke παρά άνάμεσα σ' εκείνους του Wittgenstein. 'Αλλά ή αξία του συγγράμματος παραμένει φυσικά άνεπηρεάστη άπό τό κατά πόσον άποτελεί καλή ή κακή έρμηνεία του Wittgenstein. Σημειώνουμε άπλῶς ότι τό κείμενο αυτό θά μπορούσε νά είναι *παραπλανητικό* για τούς άναγνώστες εκείνους πού δέν έχουν άκόμη μιάν άρκετά άποκρυσταλλωμένη εικόνα του τύπου του βιτγκενσταϊνικού φιλοσοφείν.

ΚΩΣΤΗΣ Μ. ΚΩΒΑΙΟΣ

Ευαγγέλου Μουτσοπούλου: *Φιλοσοφικοί προβληματισμοί*, τόμος Γ', *Βιώματα και ένεργήματα*, 'Αθήνα 1984, 488 σσ.

Μετά τόν Α' τόμο τών *Φιλοσοφικῶν προβληματισμῶν* μέ υπότιτλο *Συνείδηση και δημιουργία*, 'Αθήνα 1971 και τόν Β' τόμο μέ υπότιτλο *Αναδρομές και αναδομήσεις*, 'Αθήνα 1978, ό καθηγητής Ε. Μουτσόπουλος δημοσίευσε φέτος τόν Γ' τόμο τών *Φιλοσοφικῶν προβληματισμῶν* μέ υπότιτλο *Βιώματα και ένεργήματα*. 'Ηδη ό υπότιτλος του έργου αυτού δηλώνει, ότι ό φιλοσοφικός στοχασμός του συγγραφέα είναι βιούμενος. Στην Είσαγωγή ό σ. άναπολεί τό δρόμο πού διήνυσε ό φιλοσοφικός του στοχασμός και τονίζει, ότι ή μουσική στάθηκε γι' αυτόν άφετηρία βίωσης σημαντικῶν έμπειριῶν πού τόν δόγησαν στή φιλοσοφία. Τήν φιλοσοφία του όρίζει ό σ. ως μιá *δυναμοκρατική και δομοκρατική συνειδησιοκρατία*. Τό κείμενό του, στό όποιο άποδίδει ό σ. μέχρι σήμερα θεμελιώδη σημασία και προς τό όποιο συγκλίνουν, όπως ό ίδιος γράφει, όλα τά μεταγενέστερα γραπτά του, γράφτηκε τό 1960 και δημοσιεύθηκε τό 1962 υπό τόν τίτλο *Χρονικά και καιρικά κατηγορία*. 'Ο σ. στό κείμενο αυτό μάς έδωσε πυκνές, βαρυσήμαντες και πρωτότυπες άναλύσεις του στατικού-χρονικού και του δυναμικού-καιρικού κατηγοριακού συστήματος και θεμελίωσε τή φιλοσοφία τής *καιρικότητας* μέ τήν άνάλυση τών έννοιῶν του *καιρού* και τής *προθετικότητας τής συνείδησης*. 'Ο στόχος του στοχασμού του είναι πάντοτε μιá αναδομητική σύλληψη τής πραγματικότητας μέ μετασχηματισμό τής χρονικότητας σέ *καιρικότητα* άπό τήν μύχια ούσία τής συνείδησης.

'Ο Ε. Μουτσόπουλος έπεξεργάζεται άκόμη μέχρι σήμερα (1984) τήν έννοια τής καιρικότητας σέ συνάρτηση μέ τήν έννοια τής χρονικότητας, άναφερόμενος προς τοῦτο στους τρείς βασικούς, κατά τήν άντίληψή του, χώρους τής φιλοσοφικής έρευνας ('Οντολογία, 'Επιστη-

μολογία, Ἄξιολογία). Ἄφετηρία του καί κεντρική ἔννοια τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος εἶναι ἡ ἔννοια τῆς *προθετικότητας τῆς συνείδησης*, ἡ ὁποία εἶναι ὄχι τό στατικό, ἀλλά τό δυναμικό ἄνοιγμα τῆς συνείδησης πρὸς τό ἀντικείμενό της (ἡ συνείδηση δέν ὑπάρχει ἀπολύτως, εἶναι συνείδηση τινός). Μὲ τό δυναμικό αὐτό ἄνοιγμα ἡ συνείδηση δουλεύει, κατὰ τόν Ε. Μουτσόπουλο, σέ πλαίσια χρονικῶν καί *καιρικῶν* κατηγοριῶν. Καί οἱ μὲν νοητικές χρονικές κατηγορίες ἔχουν γιά τή συνείδηση τό χαρακτηριστικό τοῦ συνεχοῦς (χρονική συνέχεια) ἀλλά καί τοῦ στατικοῦ, ἐφ' ὅσον συνθέτουν μιά καταναγκαστική ἄλυσσιδα γεγονότων, οἱ *καιρικές* ὁμως κατηγορίες, μέ τό δυναμικό τους χαρακτήρα, καταλύουν κάθε καταναγκασμό καί ἀναδομοῦν τή χρονική συνέχεια σύμφωνα μέ τή φύση τῆς *προθετικότητας τῆς συνείδησης* καί τήν πνευματική της ἐλευθερία. Ἀνάμεσα στή δυάδα τῶν *καιρικῶν* κατηγοριῶν (*οὐπω, οὐκέτι*) μεσολαβεῖ μιά καιρία μεταβολή, μιά *ζώνη καιρίας ἀλλοιώσεως*, ὅπως τήν ὀνομάζει ὁ Ε. Μουτσόπουλος, στήν ὁποία προσδιορίζεται κατὰ τρόπο ὀρθό καί ἀκριβῆ ὁ *καιρός* (κατηγορία τοῦ ἐγκαίρου), δηλ. ἡ πρόσφορος στιγμή, ὡς χρονικό *minimum* καί *optimum*, *ἐλάχιστον κατ' ἔκτασιν καί μέγιστον κατ' ἔντασιν*, τό ὁποῖο ἀνταποκρίνεται πρὸς τή φύση τῆς *προθετικότητας τῆς συνείδησης*. Ὑπὸ τήν ἔννοια αὐτή ὁ *καιρός* εἶναι, κατὰ τόν Ε. Μουτσόπουλο, ἡ ἀκμή ἑνός γιγνομένου, τό πλήρωμα τοῦ χρόνου, μιά στιγμή προνομιούχος, μοναδική καί ἀνεπανάληπτη, μέ τήν ὁποία καταλύεται ἡ χρονική συνέχεια καί τό χρονικό ἐπικαιροποιεῖται. *Ἐπικαιροποίηση* δηλ. σημαίνει, ὅτι ἡ συνείδηση ξεφεύγει ἀπό τίς κατηγορίες τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου καί ἔχει νά κάνει μέ ἕνα σύστημα *καιρικῶν* κατηγοριῶν τοῦ σχήματος *οὐπα-οὐκέτι*. Ἔτσι ἀνατρέπεται γιά τή συνείδηση ἡ χρονική τάξη καί ἡ συνείδηση ἀναφέρεται στό μέλλον. Τήν ἀναδόμηση ὁμως αὐτή τῶν χρονικῶν κατηγοριῶν τήν κάνει ἡ *προθετικότητα τῆς συνείδησης*, ἡ ὁποία καί μόνη μπορεῖ νά ἀναγάγει, μέ τίς καιρικές της κατηγορίες, τό ἑτερόχρονο στό ὁμόχρονο.

Ἡ ὅλη θεωρία τοῦ Ε. Μουτσόπουλου περί καιρικότητας ἐμπλουτίζεται ἀκόμη περισσότερο μέ τήν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῆς ἀσυνέχειας, πού κλείνει μέσα της ἡ καιρική στιγμή, μέ τήν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῶν κρίσεων τῆς συνείδησης καί δὴ τῶν ἱστορικῶν κρίσεων, ὅπου ἀναδεικνύονται λανθάνοντα γνωρίσματα τῆς συνείδησης, μέ τήν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῆς ὑπόστασης τοῦ ὄντος, δηλ. τῆς ἐσώτατης φύσης του καί τῆς μορφῆς τοῦ ὄντος, δηλ. τῆς παρουσίας του, καί τέλος μέ τήν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῆς ἀξίας ὡς ἐξαντικειμενιστικῆς ἐπικαιροποιημένης προβολῆς τῆς φύσης τῆς συνείδησης. Μὲ ὅλες αὐτές τίς ἀναλύσεις ἐμφανίζονται ὁ πλοῦτος τῶν ἀπόψεων τῆς πνευματικῆς οὐσίας τῆς συνείδησης καί ἡ μύχια καί ἀθθεντική οὐσία της πού τείνει πάντοτε πρὸς τόν «καιρό» της.

Συνεπῆς ὁ σ. πρὸς τίς φιλοσοφικές του ἀρχές δέχεται στήν πρώτη του μελέτη, *Τί εἶναι ἡ φιλοσοφία*, τοῦ Γ' τόμου τῶν *Φιλοσοφικῶν προβληματισμῶν*, ὅτι ὁ δυναμικός τρόπος προσέγγισης τῆς οὐσίας τῆς φιλοσοφίας, πού ὀδηγεῖ στή σύλληψη καθαρῶς βιουμένων καταστάσεων, συμπληρώνει τόν στατικό τρόπο ἀναζήτησης τῆς οὐσίας τῆς φιλοσοφίας.

Οἱ μελέτες πού ἀκολουθοῦν στίς σσ. 38-108 τοῦ τόμου ἀναφέρονται στήν ὄντολογία ἐπὶ πεδίου ἱστορικοῦ καί συστηματικοῦ. *Διάρκεια, συνέχεια καί ἔνταση* εἶναι γιά τόν σ. ἀναγκαῖοι ὁροι γιά νά νοηθεῖ τό ὄν, τό ὁποῖο πραγματοποιεῖ τήν ἐσώτατη φύση του, τό ἰδιαιτεροπρότυπό του, χωρίς τό ὁποῖο δέν θά μπορούσε τό ὄν νά εἶναι. Ἡ ἐσώτατη, σταθερή καί ἀναλλοίωτη βάση κάθε ὄντος εἶναι, κατὰ τόν σ., ἡ *ὑπόσταση* αὐτοῦ τοῦ ὄντος, δηλ. μιά συνεχῆ παρουσία τῆς ἀναμφισβήτητης ιδιότητος κάθε ὄντος, πού δίνει σ' αὐτό τή δυνατότητα νά εἶναι ὅ,τι εἶναι. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ *μορφή* τοῦ ὄντος εἶναι ἡ συγκεκριμενοποίηση τῆς ὑπόστασής του, ἡ παρουσία τοῦ ὄντος. Ἡ σύνδεση *ὑπόστασης καί μορφῆς* εἶναι ἡ *δομή*. Ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ ὄντος, πού ἐπιτυγχάνεται μέ τά κατάλληλα πρὸς τή φύση του *προσκτήματα*, εἶναι μιά δομή πού ὁ σ. ἤδη εὕρισκει στόν Ἀριστοτέλη καί δὴ στήν ἀριστοτελική περιφραση *τί ἦν εἶναι*. Ὁ σ. ὀρθῶς δέχεται, ὅτι ἡ *μορφή* τοῦ ὄντος, ὡς συγκεκριμένη ἔκφραση παρουσίας, δέν εἶναι συγκάλυψη τῆς οὐσίας του ἢ τῆς *ὑπόστασής* του, γιατί μέ τήν *μορφή* τό

δν δέν ἀρνεῖται τόν ἑαυτό του ἐμφανιζόμενο διαφορετικό ἀπό τήν αὐθεντική οὐσία του. Συνεπῶς ἡ *μορφή* πηγάζει, κατά τόν Ε. Μουτσόπουλο, ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία, εἶναι δήλωση τῆς ἰδιαίτερης καί μύχιας φύσης τῆς οὐσίας, εἶναι τρόπος κατά τόν ὁποῖο ἡ *ὑπόσταση* τοῦ ὄντος ἐπιβεβαιώνει τήν ἰδιαίτερη πραγματικότητα τῆς. Στή συνάφεια αὐτή τῆς ὄντολογικῆς ὁλοκλήρωσης ἐντάσσονται καί οἱ ἀναπτύξεις τοῦ σ. οἱ ἀναφερόμενες στή μετάβαση ἀπό τήν ἐγωϊστική ἢ καί ἐγωπαθῆ ἀτομικότητα στήν ἀνοικτή προσωπικότητα ὡς ἀναζήτηση καί ἐπιτευξη ἰσχυρότερης ταυτότητας τοῦ ὄντος μέ τόν ἑαυτό του (σσ. 95-108). Στό σημεῖο αὐτό κλασσικές εἶναι οἱ ἀναλύσεις του γιά τήν πλασματικότητα τοῦ προσώπου τοῦ ἀτόμου, τό ὁποῖο ἐπικαλύπτει (ἄν ὄχι καί ἀποκρύπτει) τήν αὐθεντικότητα τοῦ προσώπου.

Δύο σημεῖα μεταξὺ ἄλλων ἀξίζει νά ἐξαρθοῦν στό δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 111-166). Τό πρῶτο εἶναι ἡ ἐπί ἱστορικοῦ πεδίου ἀνάλυση τῆς πρωτόγονης νοοτροπίας παράλληλα μέ τήν ἀνάλυση τῶν λογικῶν ἀρχῶν, καί τό δεῦτερο ἡ ἀνάλυση τῆς κατηγορίας τοῦ *πεπλανημένου*. Θά ἐπιμείνουμε στό δεῦτερο σημεῖο, ὅπου οἱ ἀναλύσεις τοῦ σ. (σσ. 167-191) εἶναι βαρυσήμαντες καί πρωτότυπες. Ἡ *πλάνη* δέν εἶναι κατά τόν σ. ἄρνηση τῆς ἀλήθειας, ἀλλά κάτι ἕτερο, διαφορετικό ἀπό τήν ἀλήθεια. Ἡ *πλάνη* εἶναι τό ἔρεισμα τῆς ἐλευθερίας τῆς συνείδησης καί διακρίνεται ἀπό τό ψεῦδος, πρὸς τό ὁποῖο ἀντιτίθεται. Πλάνη εἶναι τό ἀληθινό, ἀπό τό ὁποῖο ἔχει ἀφαιρεθεῖ τό στοιχεῖο τῆς ὀρθότητας. Ἀτελής χρῆση τῶν νοητικῶν μέσων γιά γνώση τῆς ἀλήθειας ὀδηγεῖ σέ *πλάνη*. Τό *πεπλανημένο* πάντως δέν ἀποσκοπεῖ σέ συσκότιση τῆς ἀλήθειας, ἀλλά εἶναι ἀποτέλεσμα κακῆς ἀρχικῆς ἐκτίμησης. Τό *πεπλανημένο* ἐπομένως δέν ἀντιτίθεται πρὸς τό ἀληθινό, ἀλλά πρὸς μιά μερικότερη ἔννοια, τό ὀρθό. Ὁ Ε. Μουτσόπουλος ἀναφέρει στή παραπάνω συνάφεια τῶν προβληματισμῶν του τό ἀκόλουθο χαρακτηριστικό ἐποπτικό παράδειγμα: Ἡ ὀρθότητα εἶναι ἡ κάθετος ἀπό κάποιο σημεῖο πρὸς ἓνα ἐπίπεδο καί πρὸς τή θετική φορά. Ἡ προέκταση τῆς κάθετης αὐτῆς στό ἐπίπεδο, πρὸς τήν ἀρνητική φορά, ἀντιστοιχεῖ στίς νοητικές διεργασίες, οἱ ὁποῖες ἀποβλέπουν στή γένεση τοῦ ψευδοῦς. Ἀπό τό δεδομένο σημεῖο εἶναι δυνατό νά ἀχθοῦν εὐθείες πλάγιες, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς εἶναι πρακτικά ἄπειρος. Ἡ ἀπειρία αὐτή εἶναι ἐνδεικτική τοῦ πλούτου πού συνεπάγεται ἡ κατηγορία τοῦ *πεπλανημένου* γιά τή νόηση. Οἱ προεκτάσεις τῶν ἀπειρων αὐτῶν εὐθειῶν πρὸς τή φορά τοῦ ἀρνητικοῦ ἀντιστοιχοῦν στό κόσμο τοῦ παράλογου, ὁ ὁποῖος ἀντιτίθεται τόσο πρὸς τό θετικό τοῦ ἀληθοῦς, ὅσο καί πρὸς τό ὀργανωμένο τοῦ ψευδοῦς (σ. 172).

Στό τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου καί στίς σσ. 213-275 ὁ σ. ἀναπτύσσει τή θεωρία του γιά τή βούληση, προσπαθεῖ δέ καί στό χώρο αὐτό νά δείξει τήν ἐνεργό παρουσία τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ συστήματός του, πού ὅλες συγκλίνουν κατά τρόπο δυναμικό πρὸς τήν ὁλοκλήρωση τοῦ ὄντος. Ἡ ἀνάλυση τῆς βουλητικῆς πράξης, πού ἐπιχειρεῖ ὁ σ. ἐπί ἐπιπέδου φυσιολογικῆς, θυμικῆς, νοητικῆς καί κοινωνικῆς δραστηριότητας, καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ὑπάρχει ὡς δραστηριότητα μιά *βουλητικὴ προθετικότητα*, ἡ ὁποία δημιουργεῖ συναρτησιακὴ ἐκδήλωση τῶν ἄλλων ψυχικῶν δυνάμεων πού συμμετέχουν σ' αὐτή, τίς ὁποῖες συντονίζει καί ἀναμορφώνει. Βούληση ἐπομένως εἶναι κατά τόν σ. ἡ δύναμη ἐκείνη χωρὶς τήν ὁποῖα οἱ διάφοροι ψυχικοὶ παράγοντες δέν μποροῦν νά ἀποδώσουν ὁλοκληρωμένο ἀποτέλεσμα καί νὰ ὀλοκληρώσουν τόν ψυχικὸ δυναμισμό (σ. 259). Κατά τόν Ε. Μουτσόπουλο εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ βούληση, ὡς ἔχουσα ἄμεση σχέση μέ τήν ὁλοκλήρωση τοῦ ὄντος, ἔχει ἄμεση σχέση καί μέ τήν ἐλευθερία (σσ. 260-275). Ἡ ἐλευθερία εἶναι, κατά τόν σ., μιά κατάσταση πού χαρακτηρίζει κάθε ὄν ἀδέσμευτο καί πού ἐπιτρέπει σ' αὐτό νά συμπεριφέρεται σύμφωνα μέ τή φύση του, μιά κατάσταση δηλ. πού δέν ἐπιτρέπει σέ ἐμπόδια (καταναγκασμούς) νά ἀνακόπτουν αὐτή τή συμπεριφορά τοῦ ὄντος (σ. 260). Εἶναι φανερό ἀπό τίς παραπάνω τοποθετήσεις ὅτι πρόκειται ὄχι γιά στατική ἀλλά γιά δυναμικὴ ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας. Στό ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ τρίτου μέρους ὁ σ. δέν παραλείπει νά εἰσέλθει στόν κοινωνιολογικὸν χώρο καί νά ἐξετάσει στήν ὑπ' ἀριθμ. 19 καί 20 μελέτη του, ὑπὸ τό πρίσμα κοινωνιολογικῶν

προβληματισμών, τήν *προθετικότητα* τῆς συνείδησης, πάντοτε ὄχι μέ τόν στατικό τρόπο τοῦ Husserl, ἀλλά μέ τό δικό του δυναμικό τρόπο. Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 17 μελέτη του, μέ τίτλο *Μιά στράτευση ἐλευθερίας: Ἡ εὐθύνη*, συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ὑπ' ἀριθμ. 49 τελευταία μελέτη του ὑπό τόν τίτλο *Ἀρνηση καί δημιουργία* (σσ. 461-471). Καί οἱ δύο μελέτες τονίζουν τήν ἀπαιτήση πού ἐκπηδᾷ ἀπό τά μύχια τῆς συνείδησης τῶν προσώπων: νά παραμεινουμε ὅ,τι εἴμαστε καί νά ἀντιτάξουμε ἄρνηση στούς παράγοντες ἐκείνους πού ἀπειλοῦν νά καταλύσουν τή συνέχεια τῆς ὑπόστασής μας (σ. 466, 468). Καί στίς δύο μελέτες ὁ σ. καθορίζει τήν προσωπική ἠθική συνείδηση στά πλαίσια μιᾶς *φιλοσοφίας τῆς τιμῆς*. Διαφορετικά, τά πρόσωπα *μηδίζουν*, κατά τόν σ., ὅταν ὑποκρίνονται κακόπιστα ἀπάρνηση τῆς ἱστορίας τους γιά χάρη παντοίων ἀγαθῶν ἢ ὀθινῶν σωτηρίας (σ. 277, 470).

Τό τέταρτο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 327-392) ἐπιγράφει ὁ σ. *Δομές καί μορφές* καί ἀναλύει πτυχεῖς αἰσθητικῶν ἀξιῶν ὡς βιουμένων ἐμπειριῶν. Στό χῶρο τῆς φιλοσοφίας τῆς τέχνης ὁ σ. ἔχει ἤδη προσφέρει πάρα πολλά συγγράμματα καί ἐπί μέρους μελέτες. Στό πλαίσιο τῶν προβληματισμῶν τοῦ παρόντος τόμου, ἡ ἀνάλυση τῶν αἰσθητικῶν *καταναγκασμῶν* καί *ἐλευθεριοτήτων*, ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου τέχνης, ἡ ὁποία γίνεται μέ τίς κατηγορίες *οὕτω* καί *οὐκέτι*, φέρει, κατά τόν σ., στό προσκήνιο τά δύο δυναμικά στοιχεῖα τῆς δημιουργοῦ συνείδησης, τήν *προθετικότητα* καί τήν *καιρικότητα* (ὑπ' ἀριθμ. 36 καί 37 μελέτες). Ἔτσι κερδίζεται τό πλαίσιο μιᾶς *ἐξαντικεμένης τῆς συνειδησιακῆς προθετικότητας*, δηλ. ἡ ἀξία ὡς προβολή τῆς συνείδησης. Οἱ ἀξίες δέν εἶναι, κατά τόν σ., ὄντοτητες, οὔτε ἡ φύση τους εἶναι ὑπερβατική, ἀλλ' ἐξαρτῶνται ἀπό τή φύση τῆς συνείδησης, ἡ ὁποία *ἐπικαιροποιεῖται* καί ἐπιβεβαιώνεται. Στίς σσ. 380-384 ὁ σ. προσκομίζει παραδείγματα ἀπό τό χῶρο τῆς τέχνης (Oszkar Papp), γιά νά διερευνήσει κριτικά τήν καλλιτεχνική ἀνανέωση ὡς ἀποδέσμευση καί ὡς νοσταλγία.

Στό πέμπτο καί τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 395-471) ὁ σ. φιλοσοφεῖ πάνω στήν ἱστορία καί τήν ἱστοριογραφία, στή βίωση καί ἀναβίωση τῆς ἱστορίας, μέ τό σύστημα τῶν *καιρικῶν* κατηγοριῶν, οἱ ὁποῖες ἀναδομοῦν τά χρονικά δεδομένα μέ σκοπό τόν προσδιορισμό τῆς κατάλληλης εὐνοϊκῆς στιγμῆς, *τοῦ καιροῦ*, δηλ. ἀναλύει τήν προθετική συνείδηση τῶν ἱστορικῶν προσώπων, ἡ ὁποία παρεμβάλλεται δυναμικά στό ἐσωτερικό μιᾶς στατικῆς ἱστορικῆς χρονικῆς συνέχειας καί θέλει νά ἐπιβάλλει σ' αὐτήν τή δική της τάξη. Ἡ πορεία τῆς ἱστορίας, κατά τόν σ., ἄλλοτε ἐπιταχύνεται καί συμπυκνῶνται καί ἄλλοτε ἐπιβραδύνεται καί χαλαρώνεται. Πρόκειται δηλ. περί μιᾶς διαλεκτικῆς συνέχειας καί ἀσυνέχειας στό πεδίο τῆς ἱστορικῆς δραστηριότητας. Κάτω ἀπό τό πρίσμα αὐτό παρουσιάζονται ἐπί ἱστορικο-συστηματικοῦ πεδίου τά μοντέλα ἐπί τῆ βάσει τῶν ὁποίων ἐρμηνεύθηκε ἡ ἱστορική πραγματικότητα (σσ. 401-430). Στίς πιό ἀξίες νά ἐξαρθοῦν ἐδῶ κατατάσσονται οἱ ὑπ' ἀριθμ. 45 (*Ἡ ἰδέα τῆς προθετικότητος στήν ἱστορία*) καί 46 (*Περί τῆς ἀναγωγῆς τῶν χρονικῶν κατηγοριῶν στήν παρεμβατική ἐνέργεια τοῦ θείου*) μελέτες τοῦ σ., πού ἀλύπτουν τίς σσ. 439-449 τοῦ τόμου. Στήν παραπάνω τελευταία μελέτη τό τριμερές χρονικό σχῆμα ἀνάγεται στό δυναμικό διμερές σχῆμα, σ' ἓνα σημεῖο *minimum* καί *optimum*, τό ὁποῖο καθορίζει τόν *καιρικό χαρακτήρα* τῆς παρεμβατικῆς ἐνέργειας τοῦ θείου στό γίνεσθαι τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης (σ. 448).

Συμπερασματικά, μποροῦμε νά ποῦμε, ὅτι ὁ πλοῦτος τῶν ἀποχρώσεων τοῦ στοχασμοῦ τοῦ σ. στόν τόμο αὐτό κάνει φανερή καί ἀποδεικνύει τή φιλοσοφική του τοποθέτηση, ὅτι δηλ. ἡ πραγματικότητα εἶναι πολυδιάστατη καί ἔχει πολλά νοήματα, τόσα ὅσα καί οἱ συνειδήσεις πού ἀναφέρονται σ' αὐτήν. Καί αὐτό πού φαίνεται νά ἀναδύεται κάθε φορά ἀπό κάθε σειρά καί πρόταση τοῦ σ. δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μέ ποιό τρόπο ἡ συνείδηση στήν κάθε *ad hoc* περίπτωσι ἐπιθυμεῖ νά εἶναι μέρος τῆς ἐν λόγω πραγματικότητας. Ἀλλά ἀπό τήν ἀνάγνωση τοῦ τόμου αὐτοῦ τοῦ σ. βγαίνει καί ἓνα αἴτημα ὡς προσδοκία καί στόχος γιά τόν ἀναγνώστη. Εἶναι ἡ ἐπί ὄντολογικοῦ, ἐπιστημολογικοῦ καί ἀξιολογικοῦ πεδίου ἀθθεντικότητα, ὑπευθυνότητα καί ἐλευθερία τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας στή δημιουργική της προ-

σπάθεια για επιβεβαίωση της ουσίας της, για τελείωση και ολοκλήρωση. Αυτή είναι η σημασία του δρου *ἐπικαιροποίηση του ἐπερχόμενου*. Ἡ συνείδηση δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις ἐκείνες, ὑπὸ τίς ὁποῖες ὁ χρόνος ἀναδομεῖται καί μέ τήν ἀναδόμηση αὐτή ἡ ἀνθρώπινη ἱστορική δημιουργία ὑπερβαίνει τό *καταναγκαστικόν* τοῦ χρόνου πού ἀσκεῖ ἐπίδραση στή συνείδηση καί λυτρώνεται ἀπό τό ἄγχος τοῦ χρονικοῦ καταναγκασμοῦ (σ. 427-428). Τή δυναμική αὐτή διαδικασία ὀνομάζει ὁ σ. καί *ἄνθηση τῆς πραγματικότητας*. Πρόκειται, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, περί νίκης ἐπὶ τοῦ χρόνου.

ΔΡ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΟΥΚΑΝΟΣ  
ΛΕΚΤΩΡ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου. *Ζωντανό δίκαιο καί φυσικό δίκαιο. Εἰσαγωγή σέ κεντρικά προβλήματα τῆς νομικῆς κοινωνιολογίας καί τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*, Ἀθήνα, Ἔκδ. οἶκος Π. Σάκκουλα 1982, 533 σελ.

Τό βιβλίο αὐτό τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Μέλους τῆς ΕΦΕ, ἔργο ἐξαιρετικά πρωτότυπο καί κριτικό, εἶναι καρπός ἀδιαφιλονίκητα πολύπλευρης γνώσης τοῦ θετικοῦ δικαίου, τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου καί τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου.

Ὁ συγγραφέας ἀπορρίπτει κάθε μορφή δογματισμοῦ καί ἐπιδιώκει νά ξεχωρίσει τίς βασικές συνιστώσες μιᾶς διαλεκτικῆς φιλοσοφίας τῶν ἀξιών.

Ὁ σκοπός τοῦ βιβλίου, πού ἐπισημαίνεται στόν πρόλογο ἀπό τόν ἴδιο τόν συγγραφέα, νά θεθοῦν «ὀρθά τά προβλήματα» καί νά προκληθεῖ «μιᾶ γόνιμη ἐπιστημονική συζήτηση», δέχνη τήν ἠθική ποιότητα τῆς ἐργασίας. Ὁ συγγραφέας ὄχι μόνο πετυχαίνει νά διευκρινήσει τήν ἔννοια τοῦ ζωντανοῦ δικαίου καί νά διευρυνήσει σέ βάθος τή σύγχρονη ἔννοια τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλά καί νά εἰσαγάγει στά βασικά προβλήματα τῆς νομικῆς κοινωνιολογίας καί τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Τό φιλοσοφικό μέγεθος τῆς ἐργασίας βρίσκεται στήν ἀποφυγή τῶν ὑπερβολῶν τοῦ κοινωνιολογισμοῦ καί τοῦ φιλοσοφισμοῦ, στή γεφύρωση τῆς ἀπόστασης ἀνάμεσα στό πραγματικό καί στό ἰδανικό, στό «εἶναι» καί στό «δεόν».

Τό βιβλίο διαιρεῖται σέ δύο μέρη. Τό πρῶτο μέρος ἐπιγράφεται: Τό πρόβλημα τοῦ ζωντανοῦ δικαίου (1-186). Τό μέρος αὐτό ἀποτελεῖ συμβολή στή γενική θεωρία τοῦ δικαίου, στήν κατανόηση τοῦ ἀντικειμένου καί στή χρησιμότητα τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου. Βασική ἰδέα — πού στηρίζεται στήν κοινωνιολογική παρατήρηση τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς— εἶναι ὅτι τό δίκαιο δέν εἶναι ἀπλά καί μόνο τό δημιούργημα τῆς βούλησης τοῦ κάθε νομοθέτη, ἀλλά προϊόν τῆς προσπάθειας τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Τό πρῶτο αὐτό μέρος περιλαμβάνει τά κεφάλαια: Α' Τό φαινόμενο τῆς διαστάσεως μεταξύ τῆς γραπτῆς νομοθεσίας καί τοῦ ἐφαρμοζόμενου δικαίου (1-82). Β' Ἡ ἔννοια τοῦ ζωντανοῦ δικαίου κατά τόν Ehrlich (82-112). Γ' Προσπάθεια νέου ὀρισμοῦ τοῦ ζωντανοῦ δικαίου (112-163). Δ' Ἡ χρησιμότητα τῆς ἔννοιας τοῦ ζωντανοῦ δικαίου (163-191).

Στό δεῦτερο μέρος: Ζωντανό δίκαιο καί φυσικό δίκαιο (191-513) ἐπιχειρεῖται, μέ τήν ὑπέρβαση τῶν ὀρίων τοῦ κοινωνιολογικοῦ θετικισμοῦ καί τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ, ἡ πρόσβαση στό ἐπίπεδο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, στήν πρακτική εἰδικά φιλοσοφία, καί ἡ ἐπιλογή τελικά τῶν ἀξιών πού ἐξασφαλίζουν τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας καί τήν ὄλική καί ἠθική της πρόοδο.

Τό δεῦτερο αὐτό μέρος περιλαμβάνει τά κεφάλαια: Κοινωνιολογία τοῦ δικαίου καί φιλοσοφία τῶν ἀξιών (191-254)· Ἡ ἀναγέννηση τοῦ φυσικοῦ δικαίου καί τά διδάγματα τῆς ἐμπειρίας (254-286)· Κοινωνιολογία καί ὀρθό δίκαιο (286-493). Ἀκολουθοῦν παρατηρήσεις πάνω στούς μεγάλους κινδύνους τῆς ἀνθρωπότητας, στίς ἐπικρατοῦσες κοινωνικές ἀξίες ὡς